

TEBRİZLİ AHMEDİ VE ESRAR-NAME İSİMLİ MESNEVİSİ

Prof. Dr. Gönül AYAN

Tebrizli Ahmedî XV. yy Akkoyunlular dönemi şairlerindedir. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Esrar-name ile, Yusuf ve Zeliha isimli iki eseri vardır. Her iki eserini de Akkoyunlulardan İbn-i Bektaş Şah Halilullah'a sunmuştur. Halilullah; Uzun Hasan(1453-1478) ve onun oğlu Yakup Bey(1478-1490) zamanında yaşamıştır. Musullu koluna mensuptur. Gülşeni tarikatının kurucusu İbrahim Gülşeni ile bağlantısı vardır.Yakup Bey onu, emirü'l-ümera ünvanı verip atabeg olarak tayin eder. Halilullah,Yakup Beyin ölümünden sonra , Yakup Beyin oğlu Baysungur'un tahta geçmesi için savaşır. Baysungur tahta geçer. Daha sonra Süleyman Bey Biçenlü ile yapılan savaşta Halilullah ölür(1490). Akkoyunlular tarihinde Sufi Halil olarak tanınmıştır.¹

Tebrizli Ahmedî hakkındaki bütün bilgi, eserlerinden hareketle oluşturulmağa çalışıldı. Şair, Esrar-name'nin yazılış tarihi olan (1479) yılında sağdır. Sufi Halil'in sözünün geçtiği dönemlerde, şairler ve bilginler zümresi arasında anılan bir kimliktir. Edebiyat tarihinde Tebrizli Ahmedî hakkında bir bilgiye sahip olunmayışı, onun tarafından yazılan ve Ahmedî mahlasının kullanıldığı, okuyanlar tarafından da çok beğenilen Yusuf u Zeliha ile Esrar-name mesnevilerine müellif aranmasına sebep olmuştur. Nitekim, Esrar-name yazmadığı halde Germiyanlı Ahmedî'nin Esrar-name müellifi olarak gösterilmesi, Latifi'ye bağlanır.Buna göre, Latifi'nin,“Likai; garib yaradılışına rağmen Ahmedî gibi bir şairin Yusuf u Züleyha'sına nazire demekle ayıp ettiğini ve bu ayıbı da hüner sayarak Sultan Bayezid'a eserini sunduğunu, fakat Sultanın onun, enbiya menkıbelerindeki hatasını görünce, o işe yaramayan kitabı yaktığını ve “ehil olmayan böyle işlere kalkışmasın” dediğini” nakletmesi üzerine, Tebrizli Ahmedî unutulup eserleri Yusuf u Zeliha ile birlikte Esrar-name de, o dönemlerde şöhret olan,

¹ İslam Ansiklopedisi,c.I., s. 251-270, c.II., s. 427-430.

Germiyanlı Ahmedî'ye mal edilir.² Agah Sırrı Levend, Yusuf u Züleyha yazarlar arasında Germiyanlı Ahmedî'yi gösterir.³ Prof. Dr. İsmail Ünver, Germiyanlı Ahmedî'nin böyle bir mesnevi yazdığı hiç duyulmamıştır⁴ derken, Nihat Azamat ise Germiyanlı Ahmedî'nin Yusuf u Zeliha isimli eseri bulunmadığını, sözü edilen mesnevinin Akkoyunlu Ahmedî şeklinde isimlendirdiği başka bir Ahmedî'ye ait olduğunu, incelediği nüshaya istinaden belirtmiştir⁵. Araştırmalarımızda başka Yusuf u Zeliha nüshaları tespit ederek, bunların 3 nüshasının Ahmed Mürşidi'ye ait olduğu da ortaya konuldu.⁶

Tebrizli Ahmedî'nin ikinci eseri Esrar-name'dir. Yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerinden 19 nüshasını tespit edip, aralarından seçtiğimiz 5 nüsha üzerinde çeviri yazılı tenkitli metnini hazırladık⁷. Araştırmalarımız sırasında Türk Edebiyatında başka Esrar-name yazar şairlere de rastlanmıştır. Bizim üzerinde durduğumuz ve çalışma konusu olarak seçtiğimiz Tebrizli Ahmedî'nin Esrar-name'si de, şairin kendi ifadesiyle , Attar'dan bir tercümedir. Şeyh Feridüddin Attar'ın Esrar-name isimli eseri, Türk Edebiyatında, özellikle tasavvufi çevrelerde etkili eserlerden olup manzum ve mensur Esrar-namelerin yazılmasına kaynaklık etmiştir. Pend-name⁸, İlahi-name gibi Esrar-name de bir "tür" olarak, Türk şair ve müellifleri tarafından kaleme alınmıştır.

Esrar-namelerden en beğenileni ve derviş muhitlerinde yaygın olanı⁹ ve son zamanlara kadar aidiyeti üzerindeki şüphelerin bulunduğu eser, Tebrizli Ahmedî'nin Esrar-name'sidir.

Tebrizli Ahmedî'nin Esrar-name isimli eseri 1865 beyit uzunluğundadır. Esere 84 beyit uzunluğunda bir girişle başlanır. Daha sonra Tahmid veya Tevhid, Naat, Otuz dokuz hikaye ile devam edip, Hatime ile son bulur. Giriş bölümünde, Tebrizli Ahmedî; "kendini bilmek"ten bahseder. İnsandaki akıl ve nefis devamlı olarak bir mücadele halindedirler. Mücadeleden amaç; gönlü ele geçirmektir. Gönül ise bir noktadır. Hem akla, hem de nefse zaman zaman yüz gösterip fırsat verir. Bundan dolayı da ona "kalb"

² Gönül Ayan, Tebrizli Ahmedî, Esrar-name(İnceleme-Metin), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996 s. XXV

³ Agah Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi Türk Tarih Kurumu matbaası., Ankara 1974,c.1,s.129.

⁴ İsmail Ünver, Ahmedî*İskender-name, İnceleme-Tıbbıbasım, Türk Dil Kurumu,Ankara 1983,s.7.

⁵ Nihat Azamat,"Yeni Bir Ahmedî ve İki Eseri: Yusuf u Zeliha, Esrar-name Tercümesi", Osmanlı Araştırmaları VII-VIII, 1988, s.347-364.

⁶ Gönül Ayan, Ahmed Mürşidi ve Eserleri,Erzurum Atatürk Üni. Sosyal bilimler Enstitüsü Dergisi 1993,

Gönül Ayan, Ahmet Mürşidi, Eyyub Peygamber Kıssası, Emek matbaası, Konya 1995.

⁷ Gönül Ayan, Tebrizli Ahmedî,Esrar-name (İnceleme-Metin) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

⁸ Hasibe Mazıoğlu, Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid için yapılan Pend-name-i Attar çevirisi, VIII. Türk Tarih kongresi II. Ciltten ayırbasım, Türk tarih Kurumu basımevi, Ankara 1981.

⁹ İbrahim Kutluk, " Kültür ve Dil Tarihimizin Yeni Bir Vesikası: Attar'ın Esrar-name tercümeleri", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1952,s.127.

demişlerdir. Gönlün akla uyması gereklidir. Buna yardımcı olacaklar ise, “enbiya” ve “evliya”dır. O halde, “ ulular eteğini” tutup onlardan yardım istemelidir. Evliya önünde kim tevbe ederse, mutlaka Hakk’a yönelir ve dünyayı terk eder. Gönlü ve akli Allah’a yönelen kişinin nefsi ona kul olur. “Aşık”, bundan öğüt almalıdır. Yollar hangi yöne giderlerse gitsinler, neticede bütün yollar “Hakk’a ulaşırlar.” Bundan dolayı da “Kendini bilmek hünerdir. Bilmemek ise isyandır.” nasihatıyla, Ahmedi giriş bölümünü neticelendirir.

Tebrizli Ahmedi, Tahmid ve Tevhid olarak adlandırdığımız kısımda, söze “Besmele”yle başlar. Bu başlayışın sebebini “temel atma “ olarak nitelendirir. Zira “Hakk’ın anılmadığı bir işte, ne kadar uğraşılırsa uğraşılınsın, temel olmaz.” Bu alem ”Hamd” ile ayaktaadır. Her şey “Tanrı”ya şükreder. Sözü, Hz. Muhammed’e getirir. Hz. Muhammed bile, “Seni hakkıyla bilemedik” dediğine göre diğer kullar, Hakk’a layık nasıl hamd edebilirler? Sonra:

102. Cihan ger kafir olsa ger Müselman

İrişmez kibriyana acz ü noksan

beysiyle Hakk’ın değil, Hakk’ın büyüklüğünün bile, hiç kimsenin hamd etmesine ihtiyacı olmadığı vurgulanır. 8 beyitle Hz. Peygamberin övgüsü yapılır. “Der medh-i Resul-i Ekrem” başlıklı na’te, Hz. Muhammed’e ümmet oluşumuzdan dolayı, Allah’a binlerce şükür ve minnette bulunulur. Bütün alemlerin, onun aşkına yaratıldığı vurgulanır. 24 beyitte de, 4 Halifenin övgüsü yapılır. Hz. Ebubekir’i mağara dostu olarak tanıtır, ayağını yılanın deliğine koyarak, yılanın Hz. Peygamberi sokmasını engelleyişini söz konusu eder. Miraç hadisesinde de, Yüce Allah, buraya gelirken yerine kimi bıraktığını sorması üzerine Hz. Peygamberin;

114. Didi Ya Rab senündür ilm-i tahkik

Emanete yarar Bu Bekr-i Siddik

cevabıyla; Hz. Ebubekir’in halifeliği, Miraç’da kararlaştırıldığı şeklinde, ifade edilir. İkinci halife Hz Ömer, şarka, garba yaptığı seferlerle İblis’i mağlup etmiştir. Üçüncü Halife Hz. Osman, haya ehli olmasıyla ünlüdür. Kuran ayetlerini bir araya toplamıştır. Kuran-ı Kerim üzerine de canını kurban etmiştir. Bundan dolayı da Şah-ı Merdan olarak isimlendirilen dördüncü halife Hz.Ali, Hz. Osman’ın cennette dostu olduğunu haber verir. Hz. Ali için, iki alemin sevgilisi Hz.Peygamber’in;“ Ben ilim şehriyim. Ali de o şehrin kapısıdır” ifadesiyle Hz Ali’nin bilgi seviyesi açıklanır.Tebrizli Ahmedi, daha sonra dua beyitleriyle, Allah’ın nihayetsiz bağışlanma denizinden bir damlanın, inananı; bütün günahlarından kurtaracağını belirtip, sözü hikayelerin anlatımına bırakır. Eserde, otuz dokuz tane hikaye vardır. Bunların en kısası 20, en uzununu ise 64 beyittir.Her bir hikayenin konusuna uygun adlandırma yapılmıştır. Tebrizli Ahmedi, Esrar-name’nin 1831, 1832, 1833, 1834 beyitlerinde Attar’ın aynı isimli eserinden terceme olduğunu

belirtiyor. Şeyh Attar'ın Farsça kaleme aldığı Esrar-name, gerek tasavvufi konusu, gerek kıymetli üslubu itibarıyla, İran edebiyatının önemli eserlerindedir. İran edebiyatında da kendi türünden bir çok eserlere kaynak, örnek olduğu gibi Türk edebiyatında da aynı konu ve adda birçok esere kaynak ve örnek olmuştur.

Bu örnek oluş, bazı araştırmacıların dikkatini çekmiş, bazıları Esrar-name'nin tercüme olduğunu¹⁰ bazıları ise hiçbir beytinin tercümesi olmak şöyle dursun, hiçbir hikayesinin de benzemediğini söylemektedirler¹¹. Kütüphane kataloglarında da, Attar'dan tercüme olduğu kaydedilmektedir.

Metnini hazırladığımız, Tebrizli Ahmedî'nin Esrar-name'si ile Şeyh Attar'ın Farsça Esrar-name¹² adlı eserinde, bazı benzerlikler görülmektedir. Fakat gerek hikaye sayısı gerek hikayelerin uzunlukları farklıdır. Attar'ın Esrar-name nüshalarında hikaye sayısı 87-95 civarındadır. Beyit sayısı da 2880-3380 arasında değişmektedir. Şeyh Feridüddin Attar'ın Esrar-name'si, Mefâ'îlün /Mefâ'îlün /Fe'ülün kalıbıyla yazılmıştır. Tebrizli Ahmedî Esrar-name'nin 6 yerinde, Mefâ'îlün/Mefâ'îlün/Fe'ülün , diğer kısımlarında ise Fâ'ilâtün/ Fâ'ilâtün/Fâ'ilün gibi iki değişik kalıba yer verir.

Hikayelerden; 3 hikaye Şeyh Attar'dan tercümedir.

1. Hikayet-i Bayezid-i Pir-i Zade" Ahmedî'deki hikayenin adıdır. Attar' da şahıs adı yoktur. Konu ; 40 defa gittiği "Hac"dan ve kıldığı "Nafile" namazlardan gurura kapılan bir kimsenin, hatasını anlayarak tevbe etmesidir. Attar'ın 15 beyitte yazdığı bu hikaye, Ahmedî'de 22 beyit olarak karşımıza çıkar.

2. Hikayet-i Hakim-i Şehr-i Hindu-yı Çin Vasfıdır. Attar'ın 47 beyitte söylediğini Ahmedî 42 beyit halinde terceme etmiştir.Hikaye'de, Hindli Hakim'in, Çin Şahı'nın sarayındaki demir kafeste tutsak olan bir papağanın kurtuluşuna, bilmeden nasıl yardımcı olduğu, anlatılmaktadır. Attar'daki Türkistan Şahı, Ahmedî'de Çin Şahı olmuştur

3. Hikayet-i Divane-i Pehlevan; Attar'ın 38 beyitlik bu hikayesini Tebrizli Ahmedî 44 beyitte tercüme eder. Hikayenin konusu; İnsanlar tarafından, taşa tutulan bir "Divane"ye, göğün de dolu ile iştirak etmesi karşısında Divane'nin Cenab-ı Hakk'a serzenişte bulunması, bu serzenişten Cenab-ı Hakk'ın hoşnut olmasıdır.

Yukarıdaki üç hikayenin Attar'ın Esrar-name isimli eserinden tercüme olduğu ortadadır. Attar'ın diğer hikayelerinde geçen şahıs isimlerinden bazılarının, Tebrizli Ahmedî'nin Esrar-name'sindeki

¹⁰ Helmuth Ritter, İslam Ansiklopedisi, Attar Maddesi,c.II, s.8.

¹¹ İbrahim Kutluk, 'Kültür ve Dil Tarihimizin Yeni bir Vesikası', Attar'ın Esrar-name Tercemeleri,türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul1953. s.126.

¹² Attar, Esrar-name, Konya Mevlana Müzesi, No.1732, 5439.

hikayelerde geçen şahıs isimleriyle benzerlik¹³ gösterdiğini tespit ettik. Tebrizli Ahmedi'nin "Hikaye-i Süfyan Ma'a Bülbül" isimli hikayesi, Attar'ın "Tezkiretül-Evliya" isimli eserinde mensur olarak mevcuttur. Buradan hareketle Tebrizli Ahmedi'nin bizzat tercüme olduğunu ifade ettiği Esrar-name'deki diğer hikayelerin kaynağını, Attar'ın başka eserlerinde de aramak gerekir.

Esrar-name , ana hatlarıyla Eski Anadolu Türkçe'sinin zengin özelliklerini taşır. Tebriz'de yazılmasından dolayı , Azeri Lehçesinin etkisine dair çizgiler ve özellikler de görülmektedir. Farsça'dan tercüme olmasından dolayı, Fars dilinin ,özellikle, cümle yapısının etkisi gözlenmektedir.

Tebrizli Ahmedi'nin, Esrar-name isimli eseri, üslup bakımından da dikkate değer özellikler gösterir. Eserde işlenen dini,tasavvufi en ağır konular, kısa, canlı, basit cümlelerle anlatılmıştır. 39 hikayede de, konuya, hikaye kahramanı tanıtılarak girilmekte, hikaye kahramanı olayın içine sokularak., birkaç beyitte olay yaşatılmakta ve neticelendirilmektedir.Bu hikayelerden elde edilmesi gereken hususlar, şair tarafından bir "nasihat" üslubu içerisinde verilmektedir. Kahramanların tasviri ve tanıtımı, görülen geçmiş zamanla yapılırken, hikayenin gelişme bölümünde geniş zamana geçilir. Sonra tekrar görülen geçmiş zamana dönülür. Şikayet, serzeniş ve isyan durumlarında, istek kipi ile düşünceler ortaya konur. Hikayeden elde edilen "netice"ler, vaaz ve nasihat tarzında , emir kipiyle dile getirilir.

Esrar-name'de anlatılan hikayelerden, nefis terbiyesi ve dervişlerin eğitimi gayesi güdüldüğü anlaşılmaktadır.Bu yönleriyle eser didaktik özellikler taşımaktadır.

Tebrizli Ahmedi'nin Esrar-name'sinin son kısmı Hatime(Hikayet-i Hatm-i Kitap)'dir. Eserin Hatime'si (1788.-1865.) beyitler arasında yer alır. Tebrizli Ahmedi, Şeyh Attar'a, Tanrı sırrını açıklama sevdasından dolayı hayranlığını ifade ile sözlerine başlar. O'na göre bu yol tehlikelidir. İnsanın başıyla oynaması gibidir. Ama ,”Deryaya coşkunluk, rahmet yelinden gelir! Canımı yüz parça eyleseler de ben bu sırrı açıklarım. Cihan ehli, ondan murat alsın diye, her ne ki didinse bir bir söylerim!” taahhüdünde bulunur. Kendi eseri için: “Bu kitap her kime hoş gelirse, kıyamet gününde ona tuhfe olarak yeterlidir. Bu kitap baştanbaşa gönül yakan hikayelerden meydana gelmiştir.”der. Eserini zamanın itibar sahibi, Emir Halilu'llah'a ithaf eder. Devamla, Esrar-name'yi Tebriz'de, bahar mevsiminde, Safer ayının Onikinci Perşembe günü ve Hicri Sekiz yüz Seksen dört yılında bitirdiğini söyleyip sözlerine son verir.

Açıklama [g1]:

¹³ Gönül Ayan, Tebrizli Ahmedi,Esrar-name (İnceleme-Metin) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996. s. LXIV.

Netice olarak, XV. yy. şairleri arasında, Türk-İslam kültürüne hakkıyla vakıf, canlı, akıcı bir üslup sahibi, usta bir hikayeci olan Tebrizli Ahmedî'yi de saymak gerekecektir.